

УДК 378.147-37.015

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.4/31.214401>**Руслан ЧУБУК,***orcid.org/0000-0002-8026-8255**кандидат педагогічних наук, доцент,**доцент кафедри соціальної роботи, управління і педагогіки**Чорноморського національного університету імені Петра Могили**(Миколаїв, Україна) r.v.chubuk@ukr.net*

РЕФЛЕКСІЯ ЯК ОСОБИСТІСНИЙ РЕСУРС ДЛЯ ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ

Рефлексія має комплексний, міждисциплінарний і всеохоплюючий характер; рефлексивні процеси пронизують усі сфери життя людини. Рефлексія виступає одним із провідних методів наукового пізнання світу. Актуальність презентованого дослідження зумовлюється тим, що рефлексія є одним із важливих чинників саморозвитку особистості взагалі і професійного розвитку зокрема, оскільки, пізнаючи себе, осмислюючи власні духовні процеси, особистість стає здатною до самовдосконалення, тому вона ніколи не залишиться такою, якою була колись, у минулому. Мета роботи полягає в дослідженні рефлексії як особистісного ресурсу для професійного розвитку майбутніх соціальних працівників. Метод рефлексії відрізняється від інших методів пізнання тим, що предмет її вивчення перебуває в особливому ментальному просторі, в якому значущі для суб'єкта численні зв'язки піддаються перегляду і реконструкції, внаслідок чого суб'єкт формується як особистість. Нині науковці не дійшли до однозначного визначення поняття «рефлексія», тому трактують його швидше не як відображення, а як пригадування, звернення до минулого, до того, що знайоме, як процес самопізнання суб'єктом власних внутрішніх психічних станів. Рефлексія сприяє більш усвідомленому і цілеспрямованому процесу самопізнання, усуненню недоліків, які виникли під час ідентифікації, наданню можливостей для відсторонення та аналізу раніше пізнаного з різних позицій і встановленню причинно-наслідкових зв'язків і результатів. Характерними ознаками особистісної рефлексії є спостереження людини за власною поведінкою і внутрішнім світом, що викликане переживаннями як учасників конфлікту, так і інших людей, що спостерігають за перебігом конфлікту. Проведений аналіз показав, що соціальний працівник пізнає себе для того, щоб суттєво покращити показники власної професійної діяльності, досягти в ній більш значущих результатів; створити умови для особистісного і професійного зростання як особистості і фахівця. До того ж науковці визнають, що здатність до рефлексії може залишатися на дуже низькому рівні навіть у деяких дорослих людей. Саме цим можна пояснити певні складнощі та непорозуміння особистості під час самопізнання і пізнання навколишнього світу взагалі.

Ключові слова: рефлексія, пізнання, саморозвиток особистості, особистісна рефлексія, професійний розвиток, соціальний працівник.

Ruslan CHUBUK,*orcid.org/0000-0002-8026-8255**Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor;**Associate Professor at the Department of Social Work, Management and Pedagogy**Petro Mohyla Black Sea National University**(Mykolaiv, Ukraine) r.v.chubuk@ukr.net*

REFLECTION AS A PERSONAL RESOURCE FOR PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF THE FUTURE SOCIAL WORKERS

Reflection is a complex, interdisciplinary and comprehensive pattern; reflexive processes permeate all spheres of human life. Reflection is one of the leading methods of world's scientific knowledge. The relevance of the presented study is due to the fact that reflection is one of important factors of self-development of an individual in general and professional development in particular; because knowing yourself, understanding your own spiritual processes, an individual becomes capable of self-improvement. In such a way he or she will never remain as they once were, in the past. The purpose of the work is the study of reflection as a resource for personal and professional development of the upcoming social workers. The method of reflection is different from the other methods of cognition. The subject of its study is placed in a special mental space. Important for the subject multiple connections are amendable to review and reconstruction, resulting in that the subject is formed as a person. The scientists have not reached an univocal definition of the "reflection" so far; therefore it is interpreted rather as a recollection, a reference to the past, to what is familiar but not as a reflection. It is interpreted as a subject's process of self-cognition of their own inner mental states. Reflection contributes to a more conscious and focused process of self-cognition, to elimination of drawbacks that arise during the identification and provides opportunities to remove and analyze what has been learnt from different

positions. It also contributes to the establishment of causal-consecutive relationships and results. Characteristic features of personal reflection are the observation of personal behavior and their inner world. It can be caused by experiences of the both parties of the conflict as participants as observers. The analysis showed that social workers cognize their selves in order to significantly improve the performance of their professional activities, to achieve more significant results, to create conditions for personal and professional growth of oneself as a person and as a specialist. Besides, scientists recognize that the ability to reflect may remain very low even among some adults. This fact explains some of the difficulties and misunderstanding of personality during self-cognition and understanding of the world in general.

Key words: reflection, knowledge, personal self-development, personal reflection, professional development, social worker.

Постановка проблеми. Світоглядні орієнтири духовно-інтелектуального життя людської цивілізації продовжує створювати філософія, яка є вищим теоретичним рівнем і рефлексією світогляду. Філософія виконує функцію методологічного дороговказу, оскільки сприяє пізнанню і різнобічній людській діяльності загалом, глибоко осмислюючи та обґрунтовуючи стратегії реалізації вищих людських ідеалів, забезпечуючи цивілізацію загальними принципами, що прокладають шлях до світоглядного Храму науки. Визначаючи евристичну функцію філософського знання для науки загалом, В. Бажанов твердив, що філософія здавна традиційно мала загальнонаукову рефлексію і здатність виступати і як загальнонауковий спосіб пізнання, і як мета-інструмент теоретичного дослідження. Така особливість вищих рівнів рефлексії відкривала перспективи заглиблення в предмет, його критичну перебудову і переосмислення, так само як отримання нового знання про предмет (Максименко, 2005: 3).

Важливо, що для того, щоб зробити світ більш досконалим, із філософією прийшла мудрість. Творча думка філософських геніїв наставляє на те, щоб: створювати і будувати, а не руйнувати; творити навколо себе позитив і добро, а не знищувати; пробуджувати паростки свободи та чинити опір деспотизму, тиранії, агресії; прокладати дорогу прогресивним і гуманістичним ідеалам, а не топтатися безтурботно на місці.

Одним із провідних методів наукового пізнання і побудови світу виступає рефлексія. З точки зору філософії, рефлексія трактується як спосіб усвідомленого розуміння специфіки буття людини у сучасному світі, метод конструктивного осмислення особливостей функціонування соціуму і позитивно-перспективних змін розвитку цивілізації.

Велика кількість наукових досліджень щодо вивчення феномена рефлексії в різних галузях знань зумовлена тим, що рефлексивні процеси пронизують усі сфери життя людини, тобто рефлексія має комплексний, міждисциплінарний і всеохоплюючий характер. Жодній живій істоті на землі (окрім людини) не притаманна така влас-

тивість, як здатність усвідомлювати, переосмислювати і змінювати пізнане на краще – в цьому й полягає унікальність феномена рефлексії.

Водночас рефлексія відрізняється від інших методів пізнання тим, що предмет її вивчення перебуває в особливому ментальному просторі, в якому значущі для суб'єкта численні зв'язки піддаються перегляду і реконструкції, внаслідок чого суб'єкт формується як особистість. Тому сформованість рефлексії є необхідною умовою для розуміння життєво важливих процесів і трансформацій людського буття, оскільки, вивчаючи особливості певного об'єкту, ми не лише осмислюємо факти, усвідомлюємо явища та інтерпретуємо значущі фрагменти, але й крізь призму саморефлексії уявляємо власне місце у реальній дійсності.

Отже, актуальність презентованого дослідження зумовлюється тим, що рефлексія є одним із важливих чинників саморозвитку особистості взагалі і професійного розвитку зокрема, оскільки, пізнаючи себе, осмислюючи власні духовні процеси, особистість стає здатною до самовдосконалення, тому вона ніколи не залишиться такою, якою була колись, у минулому.

Аналіз досліджень. Результати аналізу наукових досліджень, в яких започатковано розв'язання заявленої проблеми, свідчать, що основні напрями вивчення феномена рефлексії відбуваються у філософії, психології та педагогіці. Проблеми рефлексії у філософії досліджували А. Арсеньєв, В. Біблер, І. Ладенко, В. Лекторський, О. Огурцов, О. Спіркін, В. Шинкарук та ін. Проблеми рефлексії є предметом численних досліджень у психології. Розглядалися такі аспекти: основні засади та інтегровані підходи до визначення феномена рефлексії у психологічній науці (С. Максименко, Ю. Машбиць, М. Найдьонов, Н. Пов'якель, В. Семиченко та ін.); умови функціонування і розвитку рефлексії (Г. Андреева, В. Давидов, О. Захарова та ін.); рефлексія як спрямованість свідомості людини на аналіз власних психічних станів (Р. Немов та ін.); рефлексія як процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних станів (О. Петровський та ін.); специфіка кооперативного аспекту рефлексії (Н. Алексеев,

В. Рубцов, Г. Цукерман та ін.); особистісний напрям розробки рефлексії; типи рефлексії як вищі психічні механізми виховання духовних цінностей особистості; рівень ієрархічно-організованого мислення і механізми саморозвитку особистості; (І. Бех, І. Семенов, С. Степанов та ін.); комунікативний аспект рефлексії як компонент розвинутого спілкування (В. Біблер, Н. Гуткіна та ін.); характеристики суб'єктності та діалогічності рефлексії спілкування і механізми самосвідомості (М. Карпов, О. Ноженкіна та ін.). Феномен педагогічної рефлексії розглядали А. Бізяєва, М. Боритко, А. Захарова, В. Радул, О. Савченко, Г. Щедровицький та ін. Дослідження сутності феномена рефлексії відбувалося в трьох основних аспектах: як компонента педагогічної діяльності; як ресурсу особистісного розвитку фахівця; як психічного новоутворення особистості тих, хто навчається.

Мета статті полягає в дослідженні рефлексії як особистісного ресурсу для професійного розвитку майбутніх соціальних працівників. Для досягнення мети в дослідженні використовувалися такі методи: педагогічні (аналіз наукових психолого-педагогічних джерел, самоаналіз); психологічні (особистісні опитувальники, психологічне консультування); соціологічні (спостереження, аналіз, оцінка).

У результаті аналізу наукових праць за проблематикою рефлексії виявлено, що, незважаючи на великий обсяг наукових праць, рефлексію як особистісний ресурс для професійного розвитку майбутніх соціальних працівників науковці не розглядали.

Виклад основного матеріалу. В умовах сьогодення науковці не мають однозначної відповіді щодо визначення поняття «рефлексія», тому трактують його швидше не як відображення, а як пригадування, звернення до минулого, до того, що знайоме, як процес самопізнання суб'єктом власних внутрішніх психічних станів. Рефлексія ототожнювалася науковцями зі свідомістю, самопізнанням, самовідчуттям, внутрішнім досвідом, інтуїцією, аперцепцією, інтроспекцією і т. д. Водночас суть цього феномена полягає у двоїстому значенні. З одного боку, феномен рефлексії розглядається як здатність людини неодноразово повертатися до початку своїх дій, думок, як самопрезентація і самоаналіз себе і своїх відчуттів, як здатність до розмірковування над тим, що ти робиш, як пізнаєш світ, у тому числі і себе, як принцип людського мислення, спрямований на оволодіння знаннями і вчинками, як уміння зайняти позицію стороннього спостерігача, як

самопізнання, роздуми особистості про саму себе, як спроможність оцінювати свої форми психічної активності тощо. З іншого боку, як осмислення та усвідомлення граничних підстав буття і розмірковування людини про себе й своє місце в цілісній структурі соціуму (Савенко, 2007: 5).

Поняття «рефлексія» виникло у філософії, де його трактували як процес роздумів індивіда про те, що відбувається у його власній свідомості. Зокрема, Р. Декарт ототожнював рефлексію зі здатністю індивіда зосереджуватись на змісті своїх думок, абстрагуючись від усього зовнішнього світу, тілесних проявів. Проте Дж. Локк розділив це поняття на «відчуття» і «рефлексію», визначив «рефлексію» як специфічне джерело знань (внутрішній досвід на відміну від зовнішнього, заснованого на відчуттях). Це визначення поняття «рефлексія» стало аксіомою інтроспективної психології (Роменець, 2003: 4).

В умовах ХХ ст. науковці (Б. Ананьєв, П. Анохін, В. Бехтерев, Н. Бернштейн, Л. Виготський, А. Лурія, С. Рубінштейн та ін.) підкреслювали неоднозначність у тлумаченні поняття «рефлексія» та водночас універсальність механізму дії рефлексії, в основі якого лежить принцип зворотного зв'язку (Комар, 2003: 2). У той час рефлексія трактувалася як розумовий розвиток, спрямований на пізнання людиною себе, своєї поведінки, дій і вчинків, психічних станів, почуттів, здібностей, характеру та інших властивостей своєї особистості (Роменець, 2003: 4).

Відомий вчений В. Бехтерев у науковій праці «Свідомість та її межі» акцентував на суб'єктивності свідомості людини, провів онтологічний аналіз свідомості, її структури, рівнів і функцій. Із метою розкриття форм свідомості вчений довів: 1) зв'язок свідомості з психічними станами (переживаннями) людини; 2) пряму залежність зовнішніх впливів на її індивідуально-особистісні особливості. На думку вченого, рефлексія проявляється в умінні людини вводити у сферу свідомості подання і здатності звітувати про явища, що відбуваються в її свідомості, тобто аналізувати психічні процеси, що в ній відбуваються (Роменець, 2003: 4).

Водночас С. Рубінштейн трактував «рефлексію» з аксіологічної точки зору як світоглядні почуття особистості. Вчений підкреслював, що рефлексія являє собою зміну внутрішнього стану суб'єкта під впливом зовнішніх причин, змогу по-різному проявляти себе у взаємодії з різними людьми. Вчений вказував на два різні способи людського співіснування: життя, що не виходить за межі безпосередніх зв'язків людини, відбува-

ється в межах природного процесу, в якому очевидно є цілісність і безпосередність людини. Другий спосіб пов'язаний із проявом рефлексії, через яку безперервний процес життя нібито припиняється, тимчасово замирає, що і виводить людину подумки за її межі (Максименко, 2005: 3).

Натомість Л. Виготський був переконаний, що внутрішні процеси людської психіки відбуваються на підґрунті міжособистісних та інтерпсихологічних процесів. Це означає, що індивід формує внутрішній світ шляхом засвоєння, інтеріоризації історично сформованих форм і видів соціальної дійсності. Вчений узагальнив, що внутрішні форми психічної діяльності людини знаходять вираження у переході до нового типу їх регуляції, до оволодіння власною поведінкою (Роменець, 2003: 4).

Своєю чергою О. Леонт'єв підкреслював: рефлексія представляє собою відношення до свого буття, опосередковане спільною діяльністю, що сприяє формуванню певного уявлення про себе як особистість, здатну до суспільно значущих вчинків і дій. Вчений пояснював, що подання себе (суб'єктивний образ свого «Я») здійснюється під впливом оцінного ставлення інших людей з одно-

часним співвіднесенням власних мотивів, цілей, результатів дій і вчинків із прийнятими у суспільстві соціальними нормами. Додамо, рефлексія – це ще й пошуки відповідності між будовою зовнішньої практичної діяльності та внутрішньою розумовою діяльністю (Роменець, 2003: 4).

У результаті аналізу наукових досліджень, в яких започатковано вивчення феномена рефлексії, науковці виокремлюють такі її види (Табл. 1):

З огляду на види рефлексії, зазначені у табл. 1, процес рефлексування можна здійснювати правильно і неправильно. Наведемо приклади рефлексій:

1) деякі люди часто переживають через усякі дрібниці з приводу і без приводу, морально себе вимотують, з'являється почуття провини, позбутися якого зовсім не просто, постійно «негативно заряджають» себе нескінченими звинуваченнями. Про таких людей кажуть, що вони «рефлексують», проте така рефлексія є деструктивною і дуже шкідливою для здоров'я, причому шкідливою настільки, що здебільшого вийти з неї без допомоги психологів, психотерапевтів, а інколи й інших фахівців, людина не може, оскільки і під час самоаналізу потрібна певна міра;

Таблиця 1

Основні види феномена «рефлексія»

№ з/п	Назва рефлексії	Характеристика об'єкта пізнання
1.	Особистісна	Об'єктом пізнання є сама особистість рефлексуючої людини. Об'єкт комплексно аналізує себе, свої дії, всі ознаки та прояви душі, інтелекту, свої якості, властивості, поведінкові характеристики, систему стосунків з іншими членами соціуму, ставлення до себе і соціуму загалом.
2.	Комунікативна	Об'єктом є уявлення про внутрішній світ іншої людини; людина намагається пізнати «братів по розуму», оцінює та аналізує вчинки іншої людини, розпізнає реакції та емоції, досліджує причинно-наслідкові зв'язки, щоб розібратися в мотивах вчинків оточуючих із метою кращого розуміння їхнього внутрішнього світу.
3.	Інтелектуальна	Виявляється у процесі розв'язання різних завдань і вирішення проблем шляхом зосередження уваги та усвідомленості рішень та уміння їх аналізувати; особливість цієї саморефлексії полягає в тому, що її можна «викликати» багаторазово, зі змогою повертатися від початкового завдання до остаточного, найбільш раціонального його вирішення.
4.	Наукова	Формується наукознавча рефлексія для того, щоб досконало розібратися в науковій теорії або методі під час проведення емпіричних досліджень, експериментально-дослідних опитувань, оскільки відбувається інтеграція знань, умінь, методів, що становлять методики досліджень, та здійснюється оцінка та інтерпретація результатів наукових робіт, теорій та обґрунтувань, підтвердження гіпотез, точок зору, доведених до рівня законів.
5.	Соціальна	Має схожість з емпатією: полягає в намірі зрозуміти почуття і дії інших людей, «влізаючи в їхню шкуру». Цей вид рефлексії називають «внутрішньою зрадою», оскільки так само, як актор, який грає роль, людина «входить в образ» обраного ним об'єкта з оточення, намагаючись виявити його ставлення, усвідомити, що думає про нього об'єкт, як він його уявляє.
6.	Філософська	Називають природним «знаряддям праці» для роздумів про сенс життя особи.
7.	Психологічна	Виявляється у спостереженні та вивченні міжособистісного спілкування і спільних дій окремих особистостей у соціумі.

2) для того, щоб навчитися правильно рефлексувати і отримувати реально позитивний результат, необхідно неухильно виконувати певні вправи. В усьому потрібна адекватність, постійний аналіз і контроль власних дій, але в міру. До того ж важливо дивитися на себе і свої дії очима стороннього спостерігача; водночас *необхідно утримуватися від полярних оцінок своїх дій* (жахливі або ідеальні), оскільки шкідливими є обидві крайності.

Наведені приклади наглядно описують досвід здійснення рефлексії, на яких майбутні соціальні працівники мають вчитися розуміти причину, дію, стан, наслідок і результат для професійного проведення соціальної роботи, особливо превентивної діяльності в молодіжному середовищі.

Заслуговують на увагу обґрунтовані науковцями положення, що рефлексія як механізм самосвідомості формується пізніше, ніж ідентифікація особистості: якщо здатність до ідентифікації дитина проявляє з раннього віку, то задатки рефлексії проявляються тільки в дошкільників, а як новоутворення особистості рефлексія розвивається в молодших школярів. Проте науковці визнають, що здатність до рефлексії може залишатися на низькому рівні навіть у деяких дорослих. Саме цим можна пояснити певні непорозуміння особистості під час пізнання навколишнього світу (Савченко, 2014: 6).

Як свідчать результати досліджень, формування рефлексії є дуже складною роботою, що вимагає часу, неабияких зусиль і наявності певних здібностей. Проте це варте того, оскільки саме рефлексія сприяє: усуненню недоліків, які виникли під час ідентифікації; більш усвідомленому і цілеспрямованому процесу самопізнання; наданню можливостей для відсторонення та аналізу раніше пізнаного і встановленню причинно-наслідкових зв'язків і результатів. Водночас, якщо в людини занадто виражена здатність до рефлексії, то це може їй заважати, оскільки при цьому людина здійснює постійний аналіз і самопокаання за власні дії, яке не допомагає, а заважає створенню власного «Я», тому призводить до негативно-пасивної орієнтації під час взаємодії з навколишнім соціумом (Карпов, 2004: 1).

Ми поділяємо позицію тих науковців, які розуміють особистісну рефлексію як дослідження самою людиною власної афективно-потребнісної сфери, що виникає у процесі спілкування, часто в конфліктних ситуаціях. Саме тоді, коли людина досліджує себе як суб'єкта спілкування, в результаті якого вона отримує нове знання про себе як про особистість – цей процес і називається *особистісною рефлексією* (Савченко, 2007: 5).

Додамо, що ознаками особистісної рефлексії є спостереження людини за своєю поведінкою і своїм внутрішнім світом, що викликане переживаннями як учасників конфлікту, так і інших людей, що спостерігають за перебігом конфлікту. У результаті таких самоспостережень відбувається переоцінка причин конфлікту, відкидаються аргументи, що не відповідають дійсності, людина реально оцінює ситуацію, постає перед собою в новому образі, оскільки здатна співвіднести свої переживання з переживаннями інших людей, що дає їй змогу подивитися на конфліктну ситуацію і на себе в ній нібито з боку, сприяє правильнішому оцінюванню власної поведінки та прийняттю адекватно справедливого рішення. Водночас варто зауважити, що особистісна рефлексія може бути й деструктивною, коли реакція людини є негативною або агресивною, критика відкидається, супроводжується образами, бажанням помститися тощо (Карпов, 2004: 1).

Як свідчать результати наукових досліджень, науковці вказують, що формуванню рефлексії заважають деякі бар'єри (Комар, 2003: 2):

1) *об'єктивні – це недосконалість та інертність людської природи:*

- відсутність мотивації та інтересу до себе;
- неспроможність до дій із фіксації, аналізу, оцінки та ухвалення рішень;
- нездатність до проведення рефлексії;
- відсутність розуміння для адекватної самооцінки.

2) *суб'єктивні – це особисті особливості людини, яка пізнає себе:*

- страх пізнати себе, щоб не порушити впевненість у собі;
- краще не знати про себе багато, ніж переживати про пізнане, яке може бути неприємним, або вимагати зусиль, щоб працювати над собою;
- намагання особистості оцінювати себе відповідно до бачення соціального оточення, оскільки людина в собі пізнає лише те, що бачать у ній інші люди, нехтуючи тим, що є насправді. Це призводить до проблем у стосунках з оточуючими людьми, неврозів, хоча зовні здається, що потреба у визнанні задовольняється;
- неспроможність подолати власний егоцентризм – людина переконана, що її погляди, думки, рішення, цінності, дії є єдино правильними, тому не здатна погодитися з позицією співрозмовника і прийняти іншу точку зору, вважає себе розумною, здібною, обдарованою;
- нездатність людини до саморозвитку, низька самооцінка, наявність багатьох комплексів, тупість, диктаторство, авторитарність (Комар, 2003: 2).

На нашу думку, рефлексія є педагогічною проблемою, яка полягає у тому, щоб: формувати потреби і мотиви самопізнання; навчати людину самостійно здійснювати самопізнання; розвивати у неї здатність до ідентифікації та рефлексії; підвищувати рівень самоповаги, самоохвалення; навчати людину долати страхи і вибудовувати стратегію захисту тощо. Серед названих бар'єрів найбільш ефективним є самовиховання здатностей до самопізнання, сенс якого в тому, що особистість самостійно визначає конкретну мету і власною працею досягає її, виконуючи низку завдань.

Закцентуємо на тому, що необхідність у самопізнанні виникає тоді, коли людина виявляє дисбаланс між своєю працею та її результатом. Наведемо такий приклад: незадоволення клієнтів якістю надання соціальних послуг спонукає соціального працівника проаналізувати свою роботу і визначити, що саме в його поведінці, ставленні до клієнтів, методах надання соціальних послуг призводить до незадовільних результатів і виникнення конфліктів не тільки з клієнтами, але й з колегами та адміністрацією. Внаслідок проведеного самоаналізу, вивчення себе, власних можливостей, виявлення причин дисбалансу соціальний працівник розуміє, що необхідно зробити:

використати наявні можливості для усунення недоліків у роботі, поведінці і взаємодії; відновити міжособистісну рівновагу між клієнтами, колегами, адміністрацією та оточуючими людьми; позбутися негативних емоцій та переживань, які викликали дисбаланс.

Висновки. Узагальнюючи результати аналізу, зробимо такі висновки. Феномен «рефлексія» був предметом розгляду на всіх історичних етапах розвитку з позицій різних аспектів своєї реальності: від наділення властивостями божества у вигляді загального розуму до особливих якостей людини, яка здійснює пошуки справжньої відповідності між зовнішньою практичною діяльністю і внутрішньою розумовою діяльністю. Аналіз показав, що соціальний працівник пізнає себе як особистість для того, щоб суттєво покращити та вдосконалити свою професійну діяльність, досягти в ній більш значущих результатів, створити умови для постійного професійного зростання себе як особистості і професіонала.

Перспективами подальших наукових розвідок вважаємо вивчення взаємозв'язку рефлексії та емпатії під час вирішення соціальним працівником складних життєвих ситуацій молоді з метою розвитку в неї особистісного потенціалу і необмежених можливостей самовдосконалення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Карпов А. В. Психология рефлексивных механизмов деятельности. Москва : Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. 424 с.
2. Комар Т. В. Особистісна рефлексія як чинник соціального становлення підлітків : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ : Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2003. 15 с.
3. Максименко С. Д. Рефлексія – шлях до продуктивного самовизначення. *Психолог.* 2005. № 1. С. 19–22.
4. Роменець В. А., Маноха І. П. Історія психології ХХ століття. Київ : Либідь, 2003. 988 с.
5. Савенко О. А. До проблеми дослідження рефлексії. *Наукові записки Інституту ім. Г. С. Костюка АПН України* / [ред. С. Д. Максименко]. Київ : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2007. Вип. 35. 632 с.
6. Савченко О. Я. Сучасні освітні технології. Рефлексивний компонент уроку. *Учитель школи.* 2014. № 4. С. 5–9.

REFERENCES

1. Karpov A. V. Psikhologiya refleksivnykh mekhanizmov deyatelnosti. Moskva : Izd-vo "Institut psikhologii RAN", 2004. 424 s. [in Russian].
2. Komar T. V. Osobystisna refleksiya yak chynnyk sotsialnogo stanovlennya pidlitkiv: avtoref. dys. ... kand. psykhol. nauk : 19.00.07. [Personal reflection as a factor of the adolescents social development: Abstract. dissertation for scientific research. degree of candidate of psychological sciences: 19.00.07] K.: Instytut psykholohiyi im. G. S. Kostyuka APN Ukrayiny, 2003. 15 s. [in Ukrainian].
3. Maksymenko S. D. Refleksiya – shlyakh do produktyvnoho samovyznachennya [Reflection is the path to productive self-determination]. *Psykholog.* 2005. № 1. S. 19. [in Ukrainian].
4. Romenets V. A., Manokha I. P. Istoriya psykholohiyi XX stolittya [History of the twentieth century psychology]. K.: Lybid, 2003. 988 s. [in Ukrainian].
5. Savenko O. A. Do problemy doslidzhennya refleksiyi. *Naukovi zapysky Instytutu im. G. S. Kostyuka APN Ukrayiny* [To the problem of reflection research. Scientific notes of the Institute named after G.S. Kostyuk Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine] / [red. S. D. Maksymenko]. K.: DP "Informatsiyno-analitychne agenstvo", 2007. Vyp. 35. 632 s. [in Ukrainian].
6. Savchenko O. Ya. Suchasni osvitni tekhnologiyi. Refleksyvnyy komponent uroku [Modern educational technologies. Reflexive component of a lesson]. *Uchytel shkoly.* 2014. № 4. S. 5–9. [in Ukrainian].